

“Leke” Kelimesinin Anlam ve Kullanımına Dair*

ABDULLAH UĞUR

Marmara Üniversitesi

(abdullah.ugur@marmara.edu.tr), ORCID: 0000-0002-5165-7462.

“ ” Uğur, Abdullah. “Leke Kelimesinin Anlam ve Kullanımına Dair.” *Zemin*, s. 1 (2021): 210-217.

* Yazıyı okuyup görüşlerini bildiren hocam Ali Emre Özyıldırım’a ve yazma eser uzmanı Abdullah Okal’a müteşekkirim.

Istanbul Medeniyet Üniversitesi tarafından düzenlenen Osmanlı Literatüründe Ben Anlatıları Çalıştayı'na ismi ve eseri çok fazla bilinmeyen Ömer Deryâ Bey'in Estergon seferlerinin yanı sıra askerlik vazifesi ile kişisel yaşantısına dair bilgiler de içeren mesnevîsi¹ üzerine bir bildiri hazırlarken metni hızlı bir şekilde okumuş, bu okuma sırasında metinde ve özellikle “Hikâye-i Ferhâd” başlıklı bölümde “leke” kelimesi dikkatimi çekmişse de o an üzerinde durmamıştım. Fakat aşağıda da değineceğim gibi, kelimeyle şans eseri tekrar karşılaşmam üzerine Ömer Derya Bey'in mesnevîsine dönerek leke sözcüğünü ele almam gerektiğini düşündüm.

Ömer Deryâ Bey'in Mesnevîsinde Leke

Mesnevide leke, ilk olarak 151. beyitte karşımıza çıkıyor “Yerinde dur şaşkın ırma özüni² / Şaşkın dinleme **leke** sözüni”.³ Devamında 410. beyitte “Bedenlere taş konbara yığuldu / **Lekeler** durmadı dağuldu kaçdı”⁴ şeklinde; 777. beyitte “Gâziler biri birüni gütdiler / **Lekelerden** çok şikâyet itdiler”⁵ şeklinde; 778. beyitte “Bu durumda **lekeleri** arardum / Döge döge⁶ gedüklere sürerdüm”⁷ şeklinde geçmektedir. Beyitlerden de açıkça görüldüğü üzere “leke” kelimesi burada sözlükte geçen ilk anlamlarının (kir, benek, nokta vs.) dışında kullanılmaktadır. Kelimenin bu şekilde “söz söyleyen, dağılıp kaçan, kendinden şikâyet edilen, aranılıp bulunan, dövüle dövüle sürülen” mahiyetteki bir şeye ad olması ve bu adın çoğul kullanımını “bir grup insanı” işaret ettiğini göstermektedir. Mesnevînin “Hikâye-i Ferhâd” başlığı altında leke kelimesini anlamlandırmamıza yarayacak daha fazla ipucu bulmak mümkündür:

1 Müellif esere herhangi bir isim vermemiştir. Bugün elde bulunan tek nüshasında da (Leipzig B. Or. 78) herhangi bir isim bulunmamaktadır. Eseri fetihnâme olarak isimlendiren bir tez çalışması yapılmıştır. Semanur Bayraktar, “Ömer Derya Bey'in Estergon Fetihnâmesi (Metin-İnceleme),” (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019).

2 Tezde sehven “Yerindedür şaşkın ırma” şeklinde okunmuştur.

3 Bayraktar, “Ömer Derya Bey'in,” 36.

4 Bayraktar, “Ömer Derya Bey'in,” 64.

5 Bayraktar, “Ömer Derya Bey'in,” 103.

6 Tezde sehven “döke döke” şeklinde okunmuştur.

7 Bayraktar, “Ömer Derya Bey'in,” 103.

*Sana diyem bir muhannet n'eyledi
Kendüzünü rüsvây eyledi (780)*

...

*Bir harîf var idi diyle kaddine
Leke Ferhâd dirler idi adına (782)*

...

*İşte düşman deseler şaşar idi
Duvar handek dayanmaz aşar idi (784)*

*'Ulüfesin almak için eline
Kanlı bezler şarmalamış kolına (786)*

*Defterdâra çıkdı kolu şarulu
Şihhat yürür ya'nî olmuş yaralu (787)*

*Defterdâra işâret eylediler
Yarası yokdur kolında didiler (788)*

*Çözün koluş görelüm yarasunu
Nerededür bilelüm beresünü (789)*

...

*Ellerinden çözdiler bezlerini
Şapaşğdur gördiler kollarunu (791)*

*Gâh kızarur⁸ gâh bozarur⁹ şararup
Yüzine tükürdiler **leke** diyüp (792)*

*Bu midur hey **leke** senün işleriün
Kaçup gelüp bizi aldayışlaruñ¹⁰ (793)*

...

*Bunuñ gibi dahı nice **lekeler**
Kal'adan çıkup kaçdı gitdiler (796)*

***Leke** çokdur biz anları n'idelüm
Gerçek gâziler yolına gidelüm¹¹ (797)*

8 Tezde sehven “kızaruz” şeklinde okunmuştur.

9 Tezde sehven “bozaruz” şeklinde okunmuştur.

10 Tezde sehven “elde işleriün” şeklinde okunmuştur.

11 Bayraktar, “Ömer Derya Bey'in”, 103-105.

Ömer Deryâ Bey'in hikâye ettiğine göre Ferhad gaza zamanı savaş meydanından firar etmiş, neden sonra ulufesinden mahrum kalmamak için koluna bez sarıp kendisine yaralı/gazi süsü vererek defterdarın önüne gelmiştir. Orada bulunanların işaret etmesi ile sarılı kolu açılmış ve vücudunda gazaya katıldığına dair herhangi bir yara bere bulunmadığı görülünce "leke" yaftasını yiyip yüzüne tükürülmüştür. Takip eden 796. numaralı beyitte ise bu işi bir tek Ferhad'ın yapmadığı "bunun gibi daha nice lekelerin" bulunduğu söylenir ve 797. beyitte leke ve gaziler bir anlamda karşılaştırılıp müellif gazilerin halini anlatmaya devam edeceğini belirtir.

Bir Mecmûa ve Lekeler Ağzından Bir Şiir

Bugün Fransa Milli Kütüphanesi'nde Turc 130 numarada bulunan ve daha çok Fransız tacirlere verilen izinlerle ilgili fermanların ve kadınlara yazılan hüküm suretlerinin bulunduğu bu mecmûada¹² kayıtlı tek manzûmenin başlığı "Tabur Cenginden Firâr Edenlerin Hâkında Denilen Şi'rdir" şeklindedir. Fedâi Bey'in¹³ (ö. 1005/1596'dan sonra[?]) yazdığı bu şiir Ömer Deryâ Bey'in mesnevîsinde geçen leke kelimesini sarıh bir şekilde açıklar:

*Ceng için şaf bağlayup geldi 'adū-yı hâksâr
Merd olan meydâna girüp kıldı 'azm-i kârzâr
Şâh-ı gâzi küh-veş kalb içre tutmuşken karâr
Baş vürür baş aluriken her dilîr-i nâm-dâr
Biz muhanneslûk edüp 'avret gibi êtdük firâr
Kuşkuna kuvvet dèyü kaçmağı kılduk ihtiyâr
Zerre deñlü êtmedük nâmus u 'âra i'tibâr
Niçemiz nezkep gèyüp başına oldı har-süvâr
Er dèmey şimden gèrü hemmân karı dèy bize
Gayrı nâmile çağırmağuz firârî dèy bize*

¹² Mecmûada bulunan ferman ve hüküm suretlerinin tarihleri –daha erken tarihli suretler de bulunmakla birlikte– genellikle hicrî 1007-1010 seneleri arasındadır. Metinde geçen Sava köpürüsü ve Szolnok gibi yer adları da gözönüne alınırsa bu şiirin 4 Rebiülevvel 1005/26 Ekim 1596 tarihinde muzaferiyetle sonuçlanan Haçova Meydan Savaşı'ndan kaçan askerler hakkında söylenmiş olmak gerekir.

¹³ Bu mahlası kullanan birkaç şair olmakla birlikte bu şiirin hangisine ait olduğunu tespit edemedim.

Oldı kaçmağda Hüseyn Ağa bizüm serdârimuz
 Oldı öjince Balıçızâde sancakdârimuz
 Oldı arduca Piyâle Kethüdâ dündârimuz
 Turmaduk kaçdık bırakduk yalnız hünkârimuz
 Erdi üç günde Savâ köprüsüne ilgârimuz
 Var kıyâs eyle kaçarken sür'at-i refârimuz
 Hic bize kaçmaktan özge kalmadı çün kârimuz
 Ğayra vârsünler gerekmez manşıb u tîmârimuz

Ummasın hünkâr şimden şoğra bizden harb ü ceng
 Sağ olalım tek hemân lâzım degil nâmüs u neng

Herbirimiz zann ederken kendümüz bir pehlüvân
 Eyleyüp da'vâ benem derken Nerîmân-ı zemân
 Kâfiri gördük ki bizden yaña at şaldı hemân
 Eyledük esb-i şabâ-refîâra irhâ-i 'inân
 Sonluğ'a¹⁴ bir gecede vardık edip tayğ-ı mekân
 Deşt ü şahrâda geçindük nice gün bi-âb ü nân
 'Irz gitdiyse nola kurtuldu kaldı baş ü cân
 Gam degil nâ-merd derlerse bize halk u cihân

Yüzi kara bi-hamiyyetler muhannesler bizüz
 Başdan ayağa hıyânetle mülevvesler bizüz

Cenkden kaçmağı öğretti bize üstâdımız
 Hayli müşkildür bize terk eylemek mu'tâdımız
 Urmamışdur hic seçâ'at lâfını ecdâdımız
 Êtmesün kimse seçâ'atle cihânda yâdımız
 Kâfiri görsek hemân ber-bâd olur bünyâdımız
 Hâşılı yalnız kılıcdandır bizüm feryâdımız
 Hakkolunsun pâdişâhuñ defterinde adımız
 Pâdişâhuñ dirliğine geçmesün evlâdımız

14 Solnok yahut Szolnok. O tarihlerde Eğri Vilayetine bağlı bir sancak. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 3:175.

*Dirlik ü timârimuz alanlara olsun helâl
Kelle sağ olsun bulunmaz mı bize māl ü menāl*

*İhtiyâr êtdik olursa yerimiz ka‘r-ı saķar
Yanımızda zıkr olunmasın hemân nām-ı sefer
Terk-i serdir gerci merd olanlarımızdan hüner
Bize müşkildür size âsân gelirse terk-i ser
Heybet-i tob u tüfengden kalbimiz eyler hâzer
Her ne deylü kim melâmet êtseler kılmaz eșer
Düşmene bir dahı varmak yok hele toğrı haber
Vird edinmişdir Fedâi Bey bu Ői‘ri her seher*

*Koş dêsünler bize gayretsiz **leke oğlu leke**
Êtmesünler tek hemân teklif-i ceng ü ma‘reke*

Aslında en başta Ömer Derya Bey’in metnini görür görmez sözlüklere müracaat etse idim kelimenin anlamını aşağı yukarı tespit etmek mümkün olacaktı. Fakat bu sefer de Fedâi Bey’in Őiirini yeterince önemsemeyecektim. Çalışma düzenimdeki bu karışıklık bu kez bir lütuf olarak tezahür etti. Kelimenin başka şairlerce kullanımını görmek için TEBDİZ’e (Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamalı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü) başvurduğum. Ömer Deryâ Bey’in ve Fedâi Bey’in kullanımına yakın olarak projede üç adet tanık bulunmakta idi. İlki Taşlıcalı Yahyâ’nın (ö. 990/1582) *Gülşen-i Envâr* adlı mesnevîsine geçen “Ceng-i taşaddurda ser-i ma‘reke / Nefsi gâzâsında ziyâde **leke**” beyti, ikincisi *Şirvan Fetihnâmesi*’nde geçen “Yine ol gün dahı gitdi bir iki biş lekeler / Niçe yüz bin kişiyi bir **leke** kaçsa lekeler” beyti ve son olarak da Mostarlı Ziyâ’î’nin (ö.992/1584) *Dîvân*’ında geçen “Kûy-ı dil-berde muħanneş dir imiş başa rakîb / Câmesin hep ala kan eylemez isem **lekeyin**” beyti idi. Fakat projede bu beyitlerde geçen leke kelimesine “pis, lekeli, geri”¹⁵ anlamları verilmişti ki bunlar kelimenin kullanımıyla uyuşmuyor ve araştırmacıyı yanıltıyordu. Kolay yoldan elde edilebilecek bütün bilgiler tüketildiğine göre geriye artık yapılabilecek tek bir şey kalıyor: sözlük denen o dev ile bir cenge tutuşmak.

15 <http://www.tebdiz.com/> [erişim tarihi: 12.06.2020]. Bütün eksikliklerine rağmen TEBDİZ projesi bugün edebiyat sahası araştırmalarında çığır açabilecek bir potansiyele sahiptir. Projenin aksaklıklarının giderilip tamamlanması en büyük temennimdir.

Leke kelimesinin Farsça kökenli olduğu düşünülmüş olmalı ki *Tarama Sözlüğü*'nde¹⁶ yoktu. Steingass, (ö. 1903) “kirli, iz, kırmızı boya, ürkek/çekingen”;¹⁷ Meninski (ö. 1698) “ayb, alace, benek, nişan, yama”¹⁸ anlamlarını vermektedir. Salâhî Bey'in (ö.1910) *Kâmûs*'unda “Aslı lek. Esvâb ve gayrı eşyada olan parça, yama nişâne. Lisanımızda bulaştığı şeyi fena gösteren, fena eden nişâne, eser manasında ve leke suretinde kullanılır.”¹⁹ Pozarefçevî'nin (ö. 1752) *Mecme'u'l-Emsâl*'inde “nişân ve ahmak ve iki yüzlü ve kendini sevici ve bıçak sapı berkitdikleri dârû ve luk manâsına ki kırmızî boyadır”²⁰ Şemsettin Sami'de “Bir sathın üzerinde bir mayı' damlasından veya bir madde-i mülevvene temasından hasıl olan benek, damla eseri, benek suretinde veya bir parça yere mahsus pislik; tabî'î olarak veya bir ârizadan dolayı hasıl olan benek, nişan; nakîsa, ayb, şâibe, şöhet ve itibarına hâlel getirecek hal ve hareket”²¹ *Luğat-ı Nâci*'de lek kelimesinin anlamına karşılık “yüz bin adet, ahmak, ebleh”²² anlamları verilmiştir. Bu sözlükler dışında metinde geçen anlamına en yakın olarak Tietze (ö. 2003) bir anlam zikreder: “korkak, ödle”.²³ Tietze'ye ek olarak *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*'nde²⁴ Şavşat'ın köylerinde aynı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Tietze tanık olarak tekrar Taşlıcalı Yahyâ'nın bir mısramı verir. “Bahâdîrlar lekeleri kına yuyalar.” İhtimaldir ki Tietze kelimeyi *Derleme Sözlüğü*'nde görmüş ve Taşlıcalı'nın mısramına da buna göre anlam vermiş olsun.

Redhouse ise bilinen anlamları verdikten sonra başka hiçbir sözlükte bulunmayan bir anlam zikreder: “a worthless fellow= değersiz yoldaş”.²⁵ Yoldaş kelimesine de “formerly and especially a fellow Janissary”²⁶ karşılığını verir.

16 *Yeni Tarama Sözlüğü*, düz. Cem Dilçin (Ankara: TDK, 1983).

17 F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (Lübnan: Libraire du Liban, 1998), 1128.

18 Mertol Tulum, *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* (Ankara: TDK, 2011), 1166.

19 Kudret Ayşe Yılmaz, “Mehmed Salâhî'nin Kâmûs-ı Osmânî'si ve Eserdeki Divân Şiiri Unsurları” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018), 1775.

20 Murat Güneş, “Hâliş İbrâhîm-i Pozarefçevî [öl. 1752] Mecme'u'l-Emsâl, İnceleme-Tenkitli Metin-Dizinler-Açıklamalar” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020), 1489.

21 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 1244.

22 Muallim Nâci, *Luğat-ı Nâci* (İstanbul: y.y., 1898-99), 998.

23 Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Luğatı: K-L* (Ankara: TÜBA, 2016), 4:529.

24 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Ankara: TTK, 1977), 9:3071.

25 James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 3rd ed. (İstanbul: Çağrı yayınları, r.·v), 1639.

26 Redhosue, *A Turkish*, 2219.

Mostarlı Ziyâ'î hariç şairlerin hepsinin aynı zamanda asker olduğu da gözönüne alınırsa yukarıda verilen metinlerde leke kelimesinin asker jargonunda "savaşta kaçan/fırarî, işe yaramaz" anlamında bir yan anlam kazandığını söylemek yanlış olmaz. Hem Ömer Deryâ Bey'in hem de Fedâî Bey'in metinlerinde yine kalles, korkak gibi anlamlara gelen muhannes (muhannat) kelimesiyle yetinmemesi ve Fedâî Bey'in son beyitte üzerine basa basa "leke oğlu leke" tabirini kullanması da bu düşünceyi güçlendirmektedir.

Kaynaklar

- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.3, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Güneş, Murat. "Hâliş İbrâhîm-i Pozarefçevi [öl. 1752] Mecme'u'l-Emşâl, İnceleme-Tenkitli Metin- Dizinler-Açıklamalar," Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2020.
- Muallim Nâci. *Lugat-ı Nâci*, İstanbul: y.y., 1898-99.
- Redhouse, James W. *A Turkish and English Lexicon*, 3rd ed., İstanbul: Çağrı yayımları, 2006.
- Semanur Bayraktar, "Ömer Derya Bey'in Estergon Fetihnemesi (Metin-İnceleme), (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019).
- Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Lübnan: Libraire du Liban, 1998.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı: K-L*, c.4. Ankara: TÜBA, 2016.
- Tulum, Mertol. *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK, 2011.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, c.IX., Ankara: TTK, 1977.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, düz. Cem Dilçin, Ankara: TDK, 1983.
- Yılmaz, Kudret Ayşe. "Mehmed Salâhî'nin Kâmûs-ı Osmânî'si ve Eserdeki Dîvân Şiiri Unsurları", Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2018.